

KUNGS- TRÄDGÅRDEN

Belysningshistoria
och ljusarkitektur

© Jan Garnert och Stockholms stad

Författare: Jan Garnert

Grafisk form: Laila Reppen

Omslagsbild: Västra allén, foto Rolf Wertheimer 1964

Utgiven av: Trafikkontoret, Stockholms stad

Ansvarig på Trafikkontoret: Henrik Gidlund, tel 08-508 261 68

Tryck: Fälth & Hässler, Värnamo 2008

Förord

Kungsträdgården är ett av Stockholms viktigaste uterum. Förutom att vara en central park och rekreationsyta för stockholmarna arrangeras årligen flera hundra evenemang och händelser i parken.

Flera om- och tillbyggnader har gjorts under åren som förändrat parkens karaktär från just park till att fungera mer som ett torg och en evenemangsplats. Serveringsbyggnader och scen gör att många människor rör sig genom parken efter mörkrets inbrott. Krogar och evenemang runt om i parken ger ett ökat och varierat ljusbehov.

Trafikkontoret avser att ta fram ett nytt belysningsprogram för parken, målsättningen är att skapa en belysning som motsvarar platsens identitet idag och bidrar till en funktionell och attraktiv miljö. Den ska svara mot parkens olika funktioner från trygg parkupplevelse till spännande evenemangsplats.

I arbetet med förnyelse av belysningen är det viktigt att förutom att tänka framåt och tänka förändring också fånga upp och beakta historik och framväxt. Med anledning av detta har Trafikkontoret anlitat docent Jan Garnert, etnolog och teknikhistoriker, för att utreda, analysera och beskriva historiska skeden och fakta angående Kungsträdgårdens belysning.

Stockholm i november 2008

Henrik Gidlund
belysningsingenjör, Trafikkontoret

Innehåll

Introduktion	3
Tidig belysning i Kungsträdgården	4
Elektrisk belysning	10
Ljusveckan 1938	14
Stockholm 700 år 1953	20
Västra allén	22
Östra allén	28
Vid 7 sekel	30
Statyerna, Molins fontän, Jakobs kyrka och Tetley	34
Skridskobanan 1962	36
Invid Hamngatan 1967	38
Kungsträdgården 1969	39
Kungsträdgården 2008	42
Gasverkslyktan	49
Café Piccolino	50
Belysningsarmaturer i Kungsträdgården	52
Litteratur	54
Noter	55
Bildkällor	55

Introduktion

Belysning skingrar mörker och gör det möjligt att se och synas även efter solnedgången. Denna grundläggande funktion går sedan länge hand i hand med belysningens kapacitet att ge platser en genomtänkt estetisk karaktär. Belysningsarmaturers design och ljuskällors olika tekniska kvaliteter samverkar och kan i bästa fall frambringa alltifrån feststämning till högtid eller en känsla av välbehag, trygghet och säkerhet. I dagsljuset blir lyktstolpar och släckta lampor estetiska inslag våra miljöer.

I Kungsträdgården, en plats för mångahanda evenemang och mötesplats för många, är utformningen av lampor och lyktstolpar liksom valet av ljuskälla en grannliga uppgift med tanke på att många ska vilja vistas här. Det präglar belysningshistorien i Kungsträdgården.

Huvudvikten i utredningen *Kungsträdgården, belysningshistoria och ljusarkitektur*, är lagd dels på konkret historia vad gäller stolpar, armaturer och ljuskällor, dels på hur belysningens utförande vid olika tidpunkter har bidragit till att skapa olika slags kvaliteter i Kungsträdgården.

Utredningen rör sig i tiden ungefär 60 år framåt och bakåt från året 1953 då Stockholm 700 år firades. För detta ändamål byggdes platsen om och belysningar värdiga nog och festliga nog för en

700-årsfest tändes ända från Karl XII:s torg upp till Hamngatan. Här började Kungsträdgårdens moderna historia. I utredningen skildras 1900-talet ingående, medan 1800-talet liksom 2000-talet berörs mer översiktligt.

I slutet av 1800-talet hade Kungsträdgården varit en populär plats som på dagtid lockade både flanörer och vuxna med barn till trädens skugga under höga popplar, i alléerna eller till solgasset kring Karl XIII. På kvällen däremot var Kungsträdgården en relativt stilla plats som få sökte sig till.

Från 1890-talet och fram till 1953 förändras belysningen i Kungsträdgården flera gånger, från gaslyktor till flera olika stolpar och lyktor för elektriska glödlampor, men bara Ljusveckan 1938 sticker ut som en exceptionell belysningshändelse. I slutet av sommaren 1938 sökte sig flera tusen stockholmare till Ljusveckan i Kungsträdgården för att få uppleva platsen på ett sätt som de aldrig förr varit med om och för att få se moderna belysningar av ett slag som aldrig tidigare skådats i Stockholm.

Ljusveckan 1938 blev en engångsföreteelse. Men när Stockholm sedan fyller 700 år ges Kungsträdgården 1953 den karaktär och inriktning på

verksamheten som finns kvar än idag år 2008. Till sommaren 1953 illuminerades Kungsträdgården och ljussattes nyskapande och fantasifullt. Det lockade folk till parken hela sommaren. Och lika mycket som belysningen på den tiden lockade till sig besökare borde den idag kunna locka moderna belysningsplanerare och ljusarkitekter till inspiration.

År 1953 blev en vändpunkt. Alltsedan dess har evenemangen, den rika grönskan och belysningar i fontäner och från gasfacklor, ljuset över skridskobanan och elektrifierade gamla gasverkslyktor satt sin prägel på Kungsträdgården. Det mesta från 1953 är borta, men det året introducerades ett ännu aktuellt signum för Kungsträdgården – ljusglober i alléerna. Dagens femglobiga stolparmaturer har sina föregångare i de innovativa svajande glober som fyllde västra alléns himmel mellan 1953 och 1967.

Tidig belysning i Kungsträdgården

Bild 1. Pehr Hilleström, illuminationen av Vauxhallen, 1792. Oljemålning.

Kungsträdgården mellan Hamngatan och Arsenalsgatan var i slutet av 1700-talet muromgärdad och med vakt vid grinden, men ändå en för stockholmare tillgänglig park. På den tiden fanns ingen permanent belysning i Kungsträdgården men vid festliga eller högtidliga evenemang arrangerades påkostade tillfälliga belysningar, så kallade illuminationer. Den mest kända av alla illuminationer lyste en kväll och natt i augusti 1792 vid Vauxhallen uppe vid Hamngatan. Då tändes marschaller och oljelampor vid fasaderna samtidigt som de tända vaxljusen inomhus strålade från kristallkronorna.

I början av 1820-talet förändrades Kungsträdgården radikalt när buskar, gräs och planteringar rensades bort och ersattes med en grusplan. Bara alléerna lämnades kvar. Förändringen genomfördes på Karl XIV Johans initiativ i samband med att han lät resa statyn av Karl XIII, utförd av Erik Gustaf Göthe.

Platsen döptes om till Karl XIII:s torg, som i folkmun snart blev »torget«. Sedan palatset Makalös brunnit ner 1825 utökades grusområdet ända ner till Strömgatan. Nu skapades en »stor

sandöken från strömmen till Hamngatan«. I en tryckt vägvisare för besökare till den stora Industri- och konstutställningen, som gick av stapeln på platsen 1866, kommenterades förvandlingen med att platsen »förr kallades Kungsträdgården och var en vacker trädgård«¹.

Gruset hindrade inte att det efterhand under 1800-talet blev fashionabelt att promenera i torget, och särskilt i alléerna. Men promenerandet pågick i dagsljus. Det tidiga 1800-talets tidsanda och vanor inbegrep inte något allmänt flanerande i parker på kvällarna.

Nere vid Strömkajen fanns gatlyktor med oljelampor redan före 1850-talet, då gasljus börjar användas i Stockholm. Men de första lyktstolparna inne i Kungsträdgården kom troligen på plats först på 1860-talet då Kungsträdgården började återställas till park. Träd planterades nu vid Johan Peter Molins staty av Karl XII, rest 1868, och kring samme Molins fontän, uppförd 1873. Träd, gräs och planteringar arrangerades också på andra platser i Kungsträdgården. Det som växte fram var inget mindre än en engelsk park ansåg Fritz von Dardel, en omdömesgill samtida bedömare.²

Bild 2. Kungsträdgården. Foto omkring 1870.

**Bild 3. Teodor Heurlin,
»I förbifarten«.
Tuschlavyr med motiv
från Kungsträdgården.
1893 års gasverkslykta
flankerar paret i för-
grunden.**

På några av de äldsta fotografierna från Kungsträdgården, tagna i början av 1860-talet, syns fyra lyktstolpar som omgärdar statyn av Karl XIII. Lyktstolpar syns också utmed alléernas sidor in mot Kungsträdgårdens grusområde.

Troligen användes gaslykter i Kungsträdgården redan då eftersom gasljuset sedan 1854 var den mest använda gatubelysningen i Stockholm. Då de första 900 gaslykterna tagits i bruk på 1850-talet var det i stadens centrala delar de tändes, det vill säga i Jakobs, Klara och Nikolai församlingar. Gasljus förblev den dominerande gatubelysningen i Stockholm fram till omkring 1920.

Fotogenlykter kan också ha använts ännu på 1910-talet på platser dit gasnätet aldrig byggts ut.³

Flera olika modeller av gaslykter användes i det sena 1800-talets Stockholm. Sexkantiga lykter var en modell som lyste på flera håll i staden, inklusive i Kungsträdgården, se bild 4 och bild 5. Men på praktiskt taget alla äldre fotografier från Kungsträdgården syns runda gaslykter av en typ som började användas i Stockholm från 1893, i samband med introduktionen av Auers gasglödljus. Denna nya gasteknik innebar att skenet från gaslykterna blev intensivt och i det närmaste vitt.

Denna lykta, idag kallad »rund gasverkslykta«, används fortfarande på 2000-talet i Kungsträdgården, sedan länge ombyggd för elektriskt ljus. Armaturen har en särställning i platsens his-

Bild 4. Sexkantig gasverkslykta i Kungsträdgården. Foto omkring 1890, detalj.

Bild 5. Sexkantig gasverkslykta vid Lagerlunden, en parkservering vid Operahuset och Karl XII:s torg.

Foto omkring 1890.

toria eftersom den genom alla årtionden har fått finnas kvar, samtidigt som en rad elektriska armaturer och många olika lyktstolpar kommit och gått. Bara den runda gasverkslyktan lyser år ut och år in sedan mer än 100 år.

Före 1897 var gatlyktor inte alltid tända när det var mörkt på kvällen och de tändes aldrig någonsin under perioden 5 maj–12 augusti. Det året utsträcktes lyshållningstiden så att gatubelysningen var helt släckt bara under perioden 15 juni–15 juli. Fram till hösten 1884 hade gatubelysningen dessutom alltid varit släckt om det enligt almanackan skulle bli månsken.

Det är i detta Stockholm med dess »vita nätter« från mitten av juni till mitten av juli som Hjalmar Söderberg i romanen Doktor Glas (1905) låter ett par herrar kommentera stadens sommarkvällar. De gör det en afton i slutet av juli på trottoarsserveringen utanför Grand Hôtel. Gatubelysningen har återigen börjat tändas på kvällarna och det tycker de om. Tack vare belysningen slipper de nämligen »det här sommarnattsmörkret utan lyktor« som de tvingats »irra omkring i en rund tid«.⁴

Fram till 1929, då gasljus alltmer ersatts med glödlampor, gällde också att en del av stadens belysning regelmässigt släcktes kl. 00.30. Först från det året lyste gatlyktorna intill gryningen.⁵

Bild 6. 1893 års gasverkslykta vid Karl XII:s torg, här ombyggd för elektrisk belysning. Foto maj 1971, under almstriden. Fotograf Lennart af Petersens.

Elektrisk belysning

De första elektriska lamporna tändes i Kungsträdgården på hösten 1878. Belysningen var privat och uppsatt vid Blanch's kafé i parkens nordvästra hörn, på platsen för nuvarande Sverigehuset. De fyra båggljuslamporna var av Jablochkoffs fabrikat och de innebar premiären för elektrisk belysning i Stockholm.

Elektrisk gatubelysning annat än på enstaka platser eller gator dröjde däremot länge. Det var inte förrän efter sekelskiftet 1900 som Stockholms stad mer och mer började byta ut gaslyktor mot elektrisk belysning.⁶

År 1914 utarbetade Stockholms Elektricitetsverk ett förslag till elektrisk belysning i Kungsträdgården. Sammanlagt 155 stolpar skulle enligt förslaget finnas i parken och vara försedda med elektriska glödlampor, se bild 7. Kartans prickmönster visar att belysningen blev elektrisk både i alléerna och på de öppna områdena kring Karl XIII. Kring statyn av Karl XII, vid Molins fontän och planteringarna i norra delen av Kungsträdgården följer markeringarna för stolpar det mönster som bildas av de olika grusgångarna. Antalet stolpar och placeringen av dem var i stort sett densamma som då belysningen var gaslyktor.

Kartan är från 1914, men möjligen genom-

fördes elektrifieringen först senare. En ritning från så sent som november 1920 visar två lyktor, dels en rund gaslykta av 1890-talsmodell som byggts om för elektrisk belysning, dels den klassiska lyktstolpe för elektriska glödlampor som på 1920-talet placeras ut i Kungsträdgården, bland annat kring statyn av Karl XIII. Lyktstolpen ritades av arkitekten Gustaf de Frumerie, se bild 9.

Gräsmattan kring Karl XIII bildade omkring 1920 en oval och de sex lyktstolparna placerades på gränslinjen mellan gräs och grus. Ännu i början av 1930-talet fanns de kvar. 1944 lades gräsmattan kring Karl XIII om till 16 kvadrater och tre lyktstolpar ställdes på var sida och längs med den nord-sydlinje som kvadraterna bildade. Stolparna var 1926 års parkstolpar, armaturerna klara glasklot avsedda för glödlampor, se bild 10 och 11. Även ute på grusområdet söder och norr om statyn förändrades belysningen. Där ställdes nu 1926 års gatubelysningsstolpe, ritad av arkitekten Tore Ryberg, försedd med nakna glödlampor, se bild 12 och 13.

På andra platser i Kungsträdgården fanns 1920 års lyktstolpe kvar ännu på 1950-talet, exempelvis vid de två korsande grusgångarna i norra delen av Kungsträdgården.

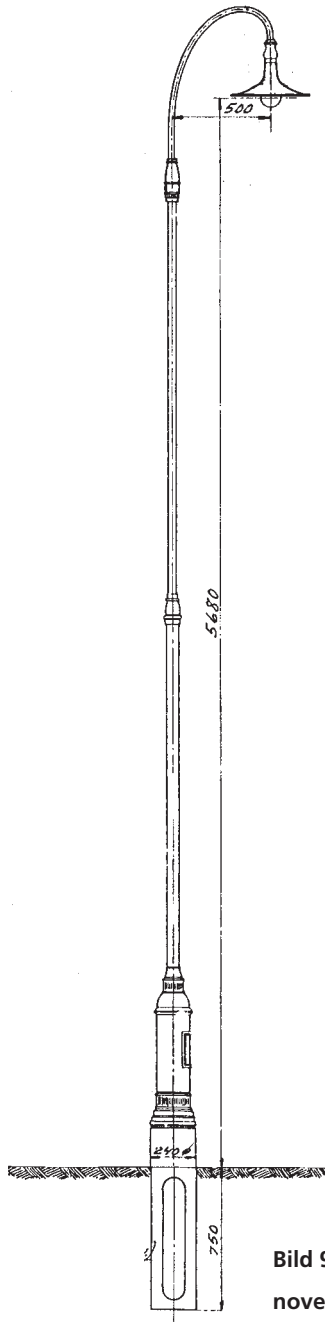

Bild 9. Detalj av ritning av Gustaf de Frumerie, daterad 11 november 1920. Lyktstolpe avsedd för glödlampor.

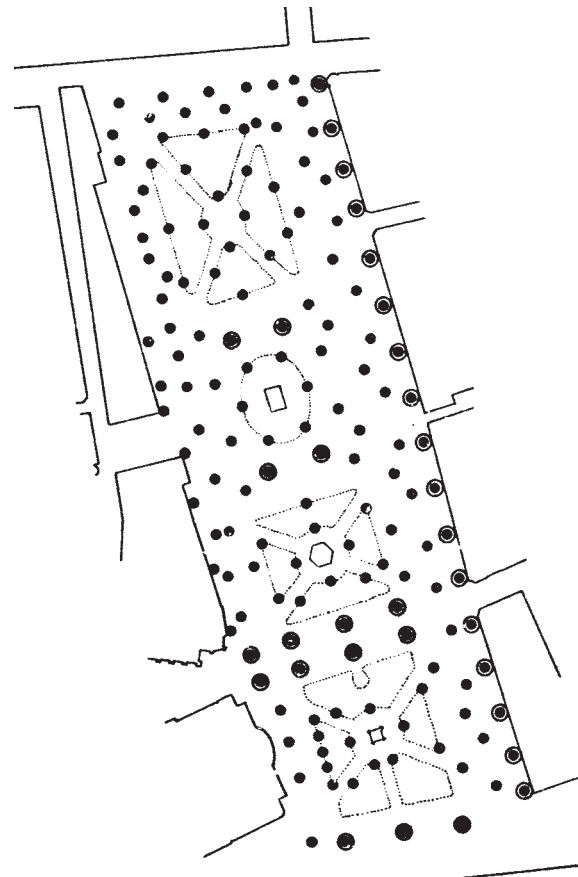

Bild 7. Förslag till elektrisk belysning av Kungsträdgården, 20 januari 1914. Ritning, detalj.

Bild 8. Foto taget från NK:s tak 1918. I bilden syns gaslykter på stolparna i Kungsträdgården, men är de elektrifierade? Foto Goodwin.

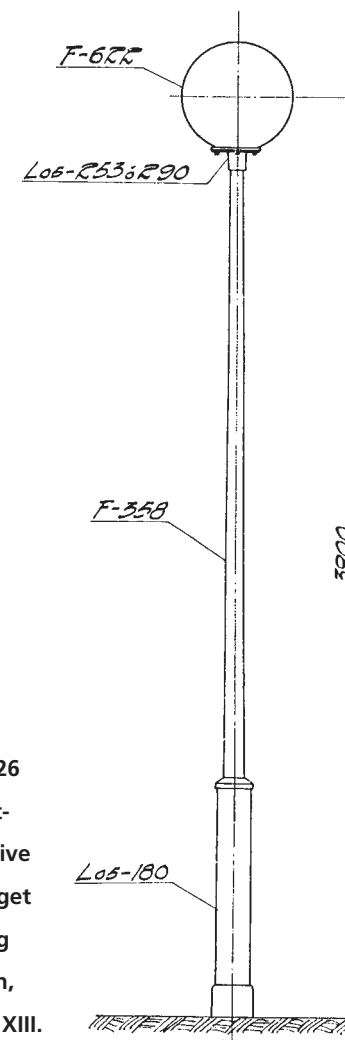

Bild 10 och 11. 1926 års parkstolpe. Ritning 1926 respektive foto från 1944, taget av C. G. Rosenberg i Kungsträdgården, vid statyn av Karl XIII.

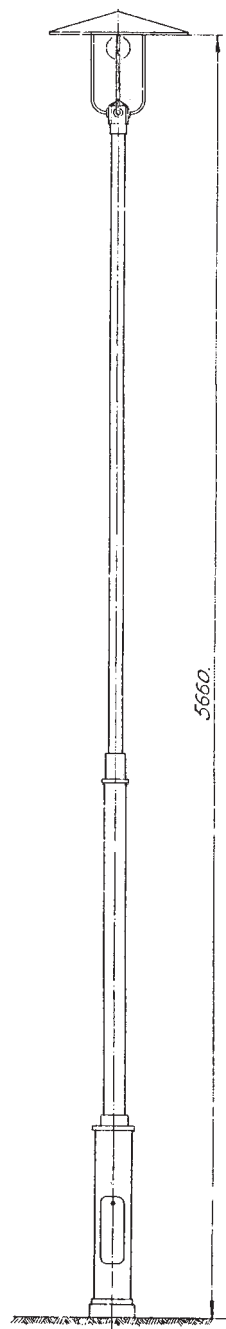

Bild 12 och 13. 1926 års
gatubelysningsstolpe.
Ritning av Tore Ryberg 1926
respektive foto taget av
C. G. Rosenberg 1946.
I förgrunden på fotografiet
syns till höger Rybergs stolpe,
märmare statyn står 1926 års
parkstolpar.

Ljusveckan 1938

Fram till 1950-talet, närmare bestämt jubileumsåret 1953 då Stockholm 700 år firades, var belysningen i Kungsträdgården ingenting annat än gatlyktor. Här fanns med ett undantag inga fasadbelysningar, ingen effektbelysning av skulpturerna eller av Molins fontän. Inte heller träden och planteringarna var belysta. Förutom glödlampor på lyktstolpar och ljuset från fönster och entréer till restauranger och serveringar låg parken i mörker.

På så vis hamnade Kungsträdgården och andra parker på efterkälken i den omvandling av staden som inleddes åren kring 1930 med modern ljusarkitektur. Stockholmsutställningen 1930 blev både ett slags startpunkt och en inspiration för det nya ljusstänkandet.

Det var nu som kommersiellt, färggrant neonljus började lysa upp kvällsstadens utanför biografer och restauranger, butiker och utmed kontorshusens fasader. Men i Kungsträdgården lyste ännu enbart glödlampor från lyktstolpar. Ljussättning förblev här en utopi undantaget två veckor i slutet av sommaren 1938. Då genomgick Kungsträdgården en tillfällig ljusmetamorfos med illuminationer och ljusexperiment överallt på platsen.

Ljusveckan pågick 27 augusti–4 september från kl. 20 till midnatt, men belysningen hölls tänd

ytterligare några kvällar. Staden agerade under dessa kvällar estrad åt belysningsbranschen, i ett samarbete med Stockholms Elektricitetsverk och Gat- och fastighetskontoret. Kungsträdgården utgjorde Ljusveckans centrum, men även Skeppsholmen, Blasieholmskajen och några andra platser användes för att visa ny belysning.

I Kungsträdgården var många träd belysta, liksom blomsterplanteringar och statyer, se bild 15. Jakobs kyrka fasadbelystes, vattnet vid Molins fontän lyste upp tack vare en strålkastare under vattnet och i promenadstråket mellan Hamngatan och Karl XII:s torg hängde armaturer mellan träden. Den dominerande ljuskällan var glödlampor men kvicksilverlampor och natriumlampor användes också.

Om belysningen av Molins fontän skrev Svenska Dagbladet att den i sin färggrannhet var »litet kräftkalasmässig« med en »alternerande grön, röd, vit och ljus belysning« av den nedre delen av statygruppen, medan vattenstrålen gick i vitt och gult. Andra tidningar ansåg att just Molins fontän var det vackraste av allt i Kungsträdgården. Pilträden kring fontänen var också belysta, se bild 14.

Tidningarna skrev generellt sett positivt om Ljusveckan, men tidningarnas konstkritiker var mer ifrågasättande. De var inte negativa till ambi-

tionerna och idéerna bakom Ljusveckan, men till hur belysningarna i praktiken lyste upp träd och byggnader. Tydligast i sin kritik var Gotthard Johansson i Svenska Dagbladet. Han kallade belysningarna för »ljusbarbari« och ansåg att arrangörerna saknade förmågan att kunna arbeta med ljuset på ett godkänt estetiskt sätt. Han gillade, liksom många andra, tanken på en vackert ljussatt stad, men förfasade sig över allt grällt, påträngande och intensivt ljus.⁷

I Tidskrift för ljuskultur konstaterades också att ljuset från en del av de ljuskällor som användes harmonierade illa med de fasader, trädstammar, planteringar eller lövverk som belystes. Alla var därtill ense om att de druvklasformade armaturerna med olikfärgade lampor i en av alléerna hade passat bättre om de hängt på tivoli.

Belysningen lockade många kvällsbesökare till Kungsträdgården. Svenska Dagbladet skrev att människor under premiärkvällen myllrat på platsen, inte minst i »de parkgångar som annars ligga rätt öde i City«.⁸ Signaturen Iris konstaterade i Göteborgs Tidningen att till och med den »ledsamma Kungsträdgården« kunde presentera sig i »magisk aftonbelysning«.⁹

Ljusveckan var en engångsföreteelse. Kungsträdgården återgick i september till att vara en plats med lågmäld gatubelysning och utan nämnvärt folkliv, i vilket fall på kvällen. Stillheten karakteriserade Kungsträdgården, ansåg Staffan Tjerneld

Bild 14. Molins fontän under Ljusveckan 1938. Foto Uno Fronell.

Bild 15. Belysta träd och planteringar i Kungsträdgården, under Ljusveckan 1938. Foto Uno Fronell.

1949 i sitt klassiska bokverk *Stockholmsliv*.

Enligt honom var Kungsträdgården en plats som successivt förlorat sin status som central i stockholmarnas nöjesliv, alltsedan det sena 1800-talet då teatrar och restauranger lockat dem till promenader i alléerna. Mycket av fröjden var nu försvunnen, ansåg Tjerneld, som betonade att Kungsträdgården samtidigt var de stora möjligheternas plats. Men, frågade sig Tjerneld, om det kommer att lyckas parkexperterna att »förvandla det stora grushavet till den underbara oas som Kungsträdgården bör kunna bli, återstår att se«.¹⁰

Redan fyra år senare, inför sommaren 1953, var förvandlingen genomförd. Det var en genomgripande förändring om än det mesta som byggdes bara var provisorier inför firandet av Stockholm 700 år. Det nya var enbart avsett att finnas kvar över sommaren. Så blev det nu inte, skulle det visa sig. 1953 blev i stället året då det moderna Kungsträdgården fann sin form.

Omvandlingen inleddes med en »interskandinavisk« tävling som Stockholms stad 1951 initierade för att få fram förslag till ombyggnaden av Kungsträdgården.¹¹ Inför jubileet lät Stockholms stad också fotografera Kungsträdgården. Bilderna ger ett unikt helhetsintryck av belysningen i Kungsträdgården strax innan omvandlingen, se bild 16–21.

Bild 16. Grusgången upp mot hörnet västra allén-Hamngatan. I förgrunden 1893 års gasverkslykta, strax bakom kvinnan med barnvagn skymtar Gustaf de Frumeries lyktstolpe från 1920-talet. Foto 1951, fotograf okänd.

Bild 17–20. Kungsträdgården 1951, översiktsbilder tagna inför ombyggnationerna till jubileumsåret 1953.

Nederst till vänster östra allén sedd från Hamngatan. Fotograf okänd.

Bild 21. Östra allén invid Kungsträdgårdsgatan, foto från söder upp mot Hamngatan. Foto 1951, fotograf okänd.

Stockholm 700 år 1953

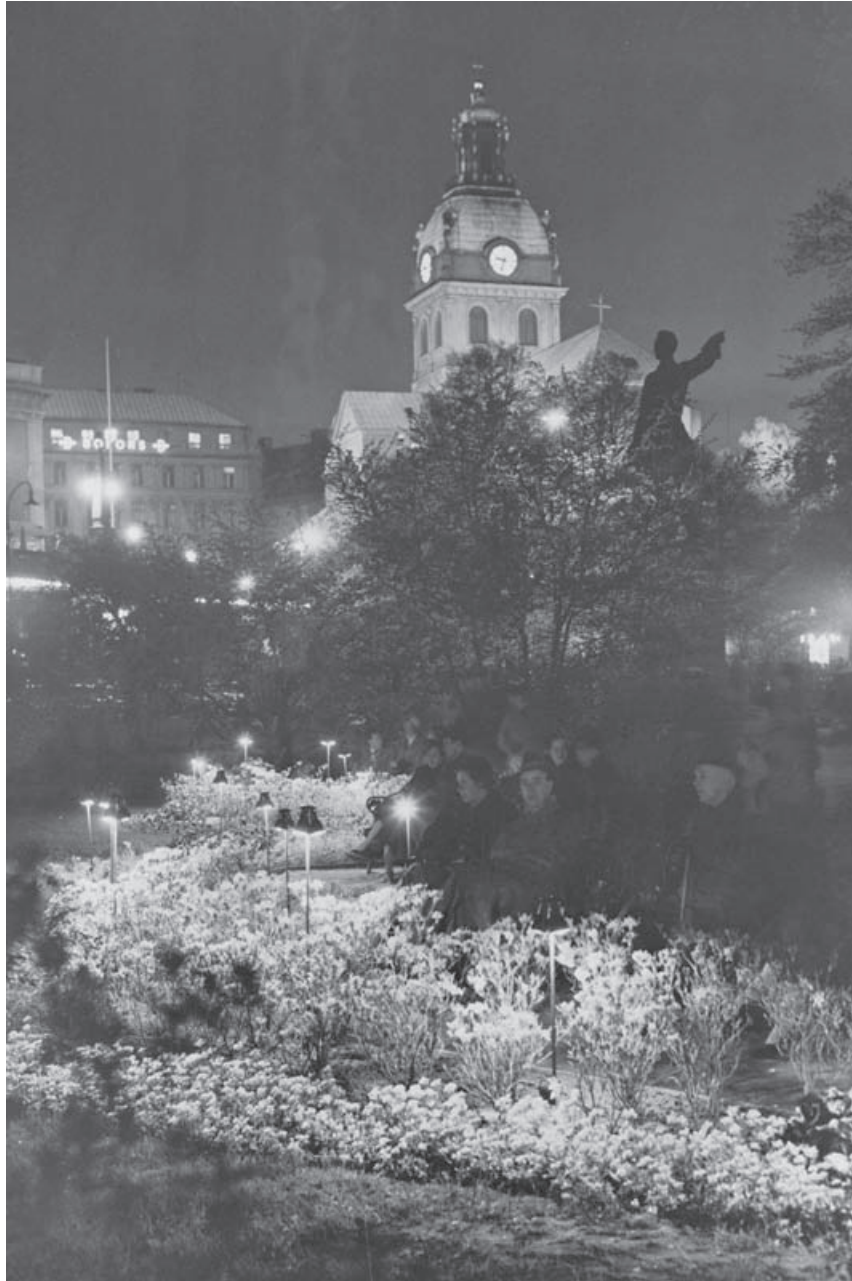

Bild 22 (t.v.). Lysande planteringar vid Karl XII:s torg och i fonden den fasadbelysta Jakobs kyrka. Foto 1951, fotograf okänd.

Bild 23 (t.h.). Kungsträdgården 1953. Från NK:s tak framträder många av de lysande blickfången. I bildens nederkant anas de tända glasmontrarna liksom den upplysta fontändammen. Västra allén är upplyst, likaså Molins fontän, scenen och Jakobs kyrka. Borta vid Kungsträdgårdsgatan lyser det från små kiosker och serveringar i östra allén. Foto Dagens Nyheter.

Belysningen var ett kapitel för sig när Kungsträdgården byggdes om inför sommaren 1953. Särskilt i alléerna och området kring den nyuppförda serveringen »7 sekel« i Kungsträdgårdens norra del blev den nya belysningen iögonfallande.

De som ansvarade för detta var i första hand stadsträdgårdsmästare Erik Glemme, som var estetisk konsult, och branschorganisationen Ljuskulturs Ivar Folcker, som var belysningskonsult. Belysningsanläggningarna byggdes i samarbete mellan Kommittén Stockholm 700 år, Stockholms Elverk och Ljuskultur. För Folcker blev det andra gången han gav sig i kast med att anordna ljusarkitektur i Kungsträdgården. Den första gången hade varit 1938.

Signifikant var att olika platser i Kungsträdgården gavs en specifik ljusgestaltning, samtidigt som några estetiska drag återkom på flera håll. De tydligast urskiljbara »ljusrummen« fanns i västra allén, östra allén och framför serveringen vid 7 sekel. Just på dessa platser utgör åren från 1953 till slutet av 1960-talet en särskild ljustid.

Västra allén

1953 års belysning i den västra allén var ett festligt myller av ljusglober. Dessa hängde från wirar som spänts över gångvägen mellan alléns lindar. Ivar Folcker beskrev arrangemanget som en »riklig illuminationsbelysning«. Från sammanlagt 37 wirar hängde i var och en av dem nio ljusglober av mjölkvitt glas. Ljusallén började nere vid Arsenalsgatan, där den första wiren spänts upp mellan träden. Globbelysningen fortsatte sedan fram till lindalléns avslutning mot Hamngatan.

De över gångvägen gungande armaturerna var troligen av modell ALG 26, som tidigare använts bland annat utanför Skandiabanken vid Gustav Adolfs Torg. I varje glasglob lyste en 40 W glödlampa. Sammanlagt användes, enligt Folcker, omkring 420 glober. De gamla, elektrifierade gasverkslyktorna fick stå kvar under globerna.

Ljusgloberna i västra allén blev det mest omfattande och mest uttrycksfulla av alla belysningsinslagen sommaren 1953, därtill den belysning från 1953 som blev kvar längst.

Bild 24. Västra allén

i regn om kvällen.

Foto Rolf Wertheimer,

1964.

Bild 25. Västra
allén. Fotograf
okänd.

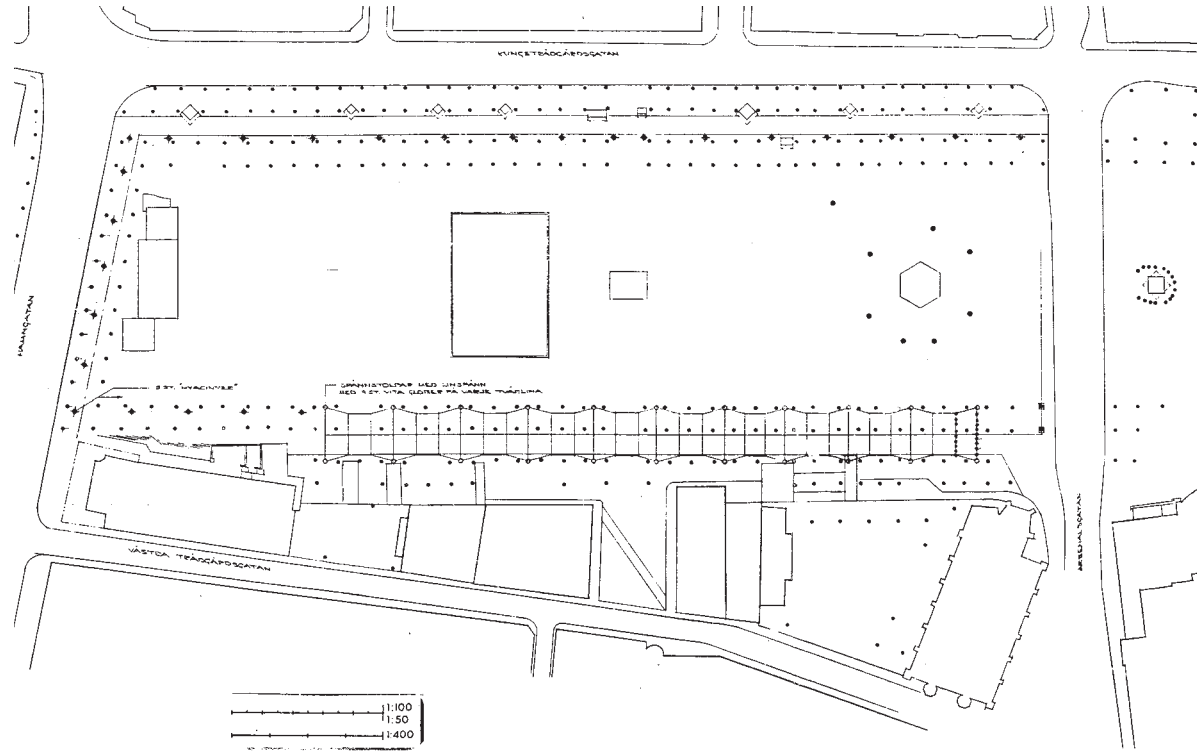

Bild 26. Ritningen »Belysning i västra allén« från juli 1968 visar sammanlagt 31 wirar över parkvägen, med sammanlagt 279 glober. När Sverigehuset i hörnet Hamngatan-Västra Trädgårdsgatan byggdes hade 6–9 wirar tagits ner och därmed också omkring 50–80 glober.

Bild 27. I västra allén utanför Restaurang Victoria. Foto Grundén, 1959. Detalj.

Bild 28. Kungsträdgården från Jakobs kyrka, med västra alléns glober i förgrunden. Foto B. Pettersson.

Bild 29. I västra allén på kvällen. Foto Rolf Wertheimer, 1965.

Globhimlen lyste i sin helhet till slutet av 1960-talet, men i samband med bygget av Sverige-
huset togs några av globraderna bort och ersattes
med fyra stolparmaturer, »hyacinter«, framför
Sverigehuset. Förändringen var genomförd 1968.
Globhimlen togs i sin helhet ner året därpå, och
»hyacinter« sattes upp i deras ställe. Samma slags
armaturer fanns då sedan början av 1960-talet i
östra allén.

Bild 30. »Hyacinterna«, den nya belysningen
i västra allén. Foto P. Blom, 1969.

Bild 31. Elektrifierade gaslyktor och »hyacinter« i östra allén. Foto A. Lundbäck, 1961.

Östra allén

I den östra allén var belysningen under Stockholm 700 år mer modest än i västra allén. Den gamla belysningen behölls här intakt, det vill säga gjutjärnsstolpar med den runda gasverkslyktan ombyggd för glödlampor.

Ett nytt ljusinslag i östra allén blev 1953 i stället ett femtontal små kiosker och deras belysning. Dessa bildade ljuspunkter som åstadkom, med Erik Glemmes ord, en »ljusflod i accenter«. Ivar Folcker kommenterade kioskenas ljus med att de utgjorde ett »avsevärt ljusbidrag«.

Långt senare, troligen 1961, fick östra allén de armaturer som enligt ritningarna skulle varit på plats redan 1953. De glasklara globerna, 16 till antalet per stolpe och med diametern 300 mm, var specialframtagna för armaturen. Globerna var monterade så att de stack ut horisontellt från stolpen. Både på 1960-talet och idag har stolpkonstruktionen med sina armaturer kallats »hyacint«.

Precis som på andra håll i Kungsträdgården fick också här de runda gasverkslyktorna finnas kvar, även fast en ny armatur gjort sitt intåg.

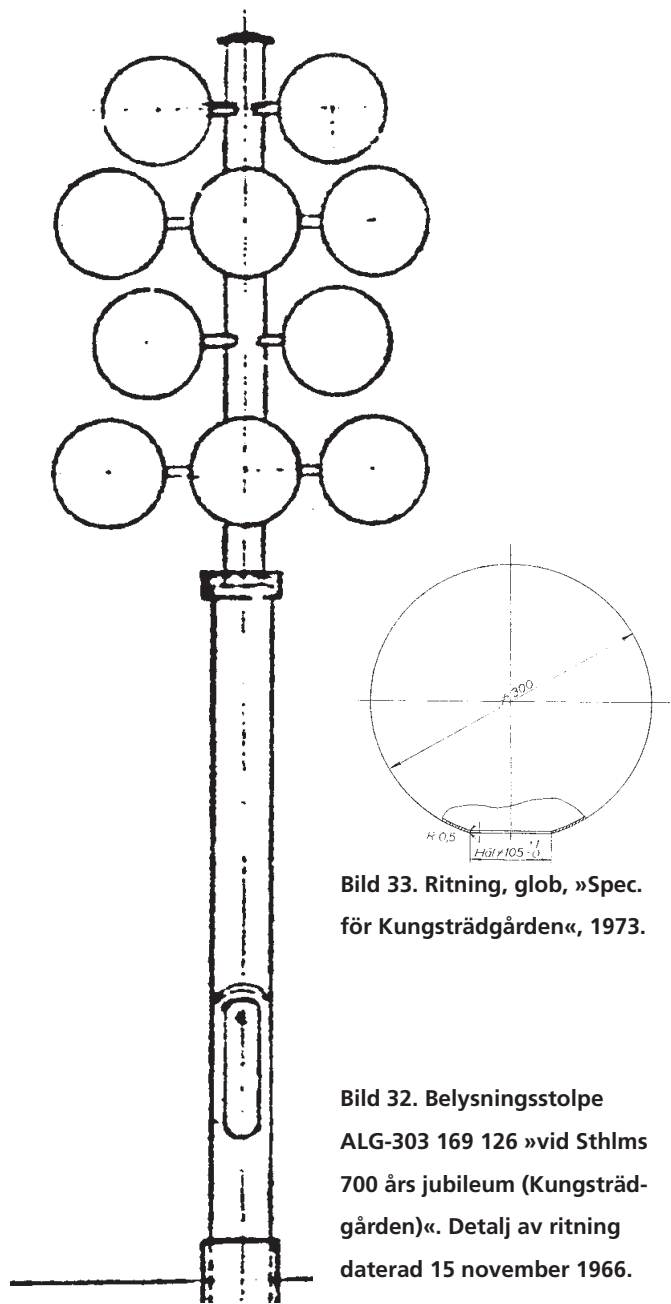

Bild 33. Ritning, glob, »Spec. för Kungsträdgården«, 1973.

Bild 32. Belysningsstolpe ALG-303 169 126 »vid Sthlms 700 års jubileum (Kungsträdgården)«. Detalj av ritning daterad 15 november 1966.

Bild 34. I östra allén. Foto G. Glase, 1969.

Bild 35. En av glasmontrarna med belysning vid serveringen 7 sekel. Fotograf okänd.

Vid 7 sekel

I Kungsträdgårdens norra del uppfördes inför Stockholm 700 år »7 sekel«, en byggnad med servering både inne och ute, se bild 36 och 37. Byggnadskonstruktionen var lätt, smäcker och försedd med stora fönster ut mot Kungsträdgården. I byggnaden inrymdes även lokaler för Svenska Slöjdföreningen och en Turistinformation.

Erik Glemmes vision var att vid 7 sekel låta detaljer som »vatten, fontäner, blommor, ljus, skulpturer, montrar, sju gasbloss« samverka i ett horisontellt myller, bilda en »enhet och understryka de fyra popplarnas majestätiska resning«.

I området utanför 7 sekel anlades därför en rad rektangulära små dammar, likt en lekfull, blomsterinramad vattenlabyrint. I ett tiotal glasmontrar anordnade Slöjdföreningen en »open air-utställning«. Montrarna på sina höga ben stod delvis på land, delvis med benen ute i dammarna. Belysningen i montrarna var lysrör.

Även den nybyggda fontänen utanför 7 sekel var belyst. 24 strålkastare fanns utplacerade i vattenet, var och en försedd med en 250 W »ljuskastarlampa«, se bild 37.

Bild 37. Fontänen utanför 7 sekel. Foto i tidskriften Ljuskultur 1953:2

Bild 36. Uteservering vid 7 sekel.
Foto Anton Paulsson, 1953.

Bild 38. Uteserveringen vid 7 sekel låg delvis under ett tygtak, en stor baldakin från vilken glödlampor i grupper lyste i skira armaturer. Foto Jerneman, 1958.

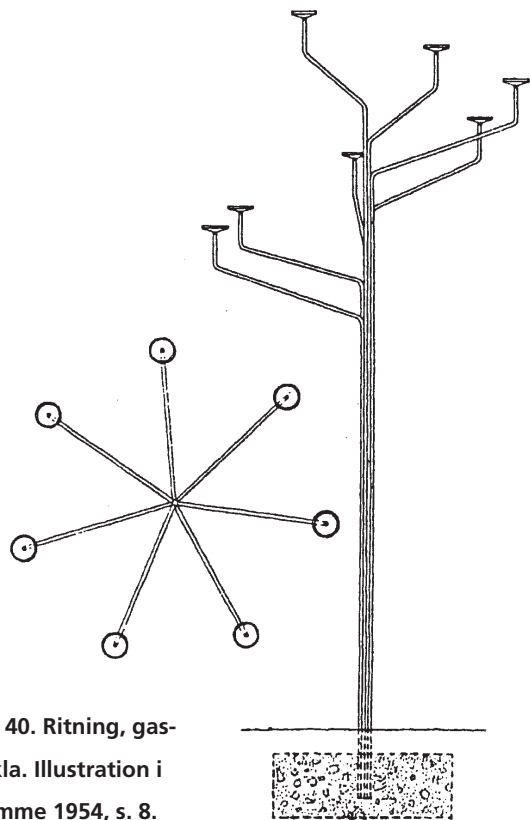

Bild 40. Ritning, gasfackla. Illustration i Glemme 1954, s. 8.

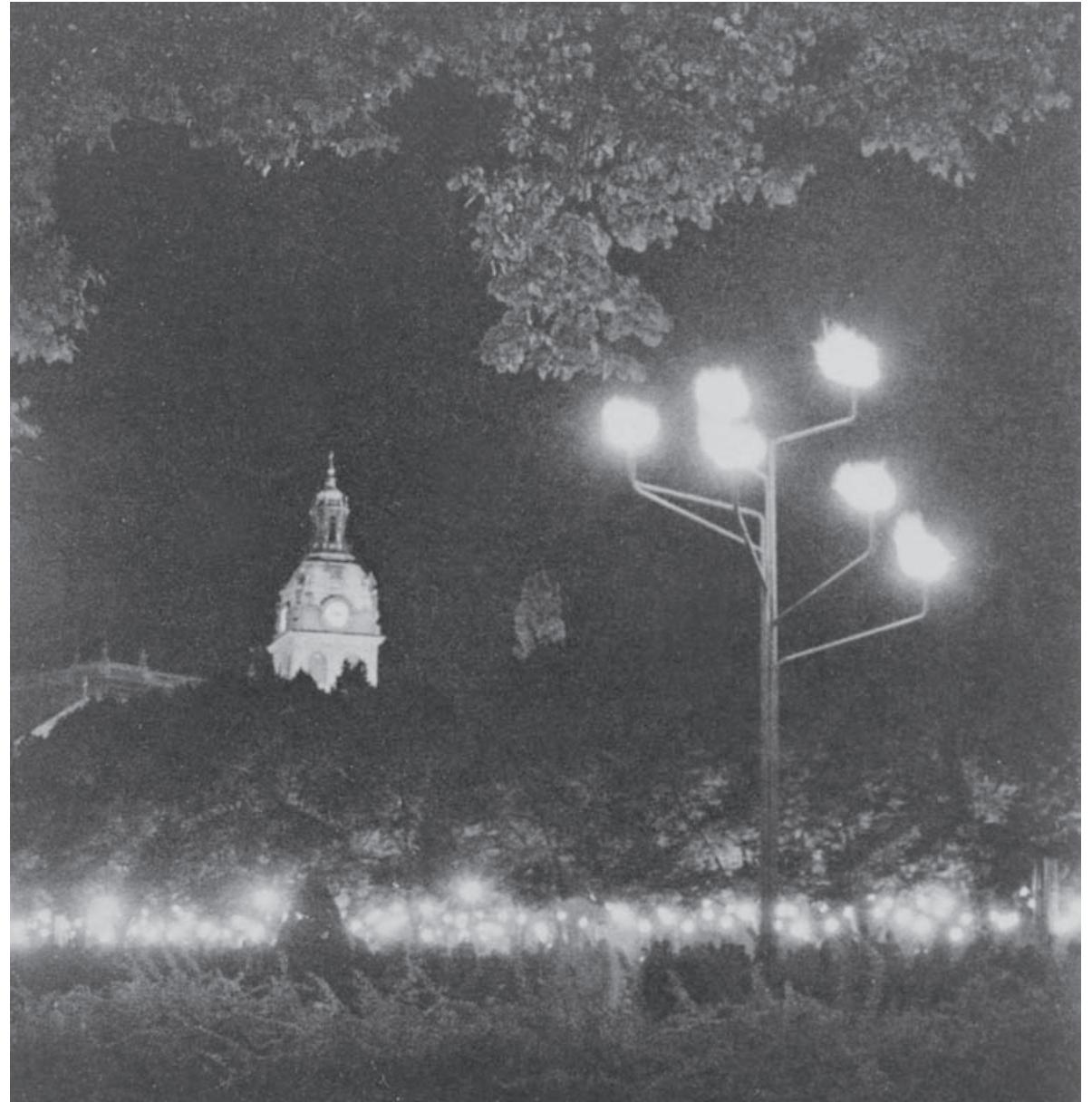

Bild 39. Gasfackla med sju armar, bekostad av Stockholms stads gasverk. I fonden Jakobs kyrka och den upplysta västra allén. Foto 1953.

Statyerna, Molins fontän, Jakobs kyrka och Tetley

Den sofistikerade utformningen av området vid 7 sekel utgjorde en effektfull entré till Kungsträdgården. Området närmast söder därom, statyn av Karl XIII, fick däremot ingen ny belysning. Platsen hölls medvetet relativt mörk eftersom den var åskådarp plats framför den nybyggda scenen vid Molins fontän.

Inne bland träden och buskarna bakom scenen var däremot Molins fontän belyst med 16 stycken 250 W strålkastare. De var placerade i vattnet, på statybassängens botten.

Jakobs kyrka var belyst med 22 spegelreflektorer som belyste byggnadskroppen och 9 bilstrålkastare som belyste kyrkan torn. För tornbelysningen användes smalstrålande bilstrålkastare, av märket Marshal, med 75 W lampor som fick ström från elnätet via transformatorer, se bild 22.

Även nere vid Karl XII:s torg var festbelysningen speciell. Här fanns invid parkbänkarna omfattande blombelysningar med 40 W lampor i plåtreflektorer, placerade omkring 50 cm över marken. Statyerna av Karl XII och Karl XIII var däremot inte belysta.

Till jubileet byggdes nere vid Karl XII:s torg också en tесervering, Tetley, som placerades under de almar som 1868 planterats som en almberså

och sedan fått växa sig höga. Tepaviljongen fick »kinesisk anstrykning«, lackerades svart med röd dekor och försågs med ett fristående tak av plexiglas. I almarnas grenar hängdes lampor. Belysningen vid Tetley bildade på så vis en pendang till 7 sekel, med den skillnaden att det vid Tetley inte var någon baldakin utan almarnas lövverk som formade det tak där gränsen mellan ute och inne inte var alldeles distinkt, se bild 42.

Belysningen i Kungsträdgården sommaren 1953 var ljusarkitektoniskt intressant. Den präglades av en påtaglig helhetssyn och av att de olika armaturerna valts med tanke på både funktion och estetik.

Olika armaturer och ljuskällor fick också på ett tydligt vis kontrastera mot eller harmoniera med varandra. Greppet att här och var eftersträva lågmäld belysning med få armaturer, men på andra platser låta lampor i hundratal samverka, bidrog också till att skapa en rytmisk ljuslek, ömsom strikt, alltid stämningsfull.

Belysningen 1953 var kreativt iscensatt och gjord med lätt hand. Passande nog för en jubileumsfest på sommaren. Ljusveckan 1938 framstår i skuggan av 1953 precis för vad den var – ett tidigt experimentfält för ny belysningsteknik

Bild 41. De belysta planteringarna vid Karl XII:s torg, detalj av bild 22. Foto 1953.

och nya idéer. 1953 hade tiden blivit mogen för ljusarkitektur.

Med jubileet 1953 inleddes även i ett annat avseende en ny fas i Kungsträdgårdens historia. Kungsträdgården Park & Evenemang AB, ett dotterbolag till Stockholms Handelskammare, arbetar sedan dess intensivt för att Kungsträdgården ska vara en händelse- och evenemangspark, året runt. Flera tusen personer besöker Kungsträdgården varje vecka, många av dem för evenemangens skull.

Bara under år 2002 ägde nära 90 större och mindre evenemang rum i Kungsträdgården, några av dem pågick under några timmar, andra i flera dagar. Mångfalden av evenemang, och därmed varierade och omväxlande publikkategorier, antyds av några evenemangsrubriker från 2002: »Mix Megapols sommartour i Kungsan!«, »Militärmusik i Kungsträdgården!«, »World Aids Day« och »Sport- och äventyrsvecka i Kungsträdgården«.

En alltsedan 1953 avgörande utgångspunkt vid all belysningsplanering i Kungsträdgården är platsens intensiva utnyttjande av många och vid olika tider på dygnet.

Bild 42. Belysningen i träden vid Tetley, möjligen lampskärmar av tyg. Foto L. Skog, 1953, detalj.

Skridskobanan 1962

Till vintern 1962 invigdes en konstfrusen skridskobana i Kungsträdgården. Isanläggningen byggdes alldeles norr om Karl XIII. Längs banans norra långsida placerades fyra nya lyktstolpar med opalvita glober. Dessa glober var sannolikt tillverkade av plast. En övergång från glas till plast i stadens armaturer utomhus hade inletts redan på 1950-talet. Banans södra sida fick samma slags belysning. Här behövdes bara två nya lyktstolpar. De två övriga fanns redan på plats.

De nya armaturerna vid skridskobanan var ett litet tillskott till platsens belysning, men de kompletterades med strålkastarbelysning och med flexibla mer tillfälliga »installationer«, som kulörta glödlampor, upphängda utmed skridskobanans sidor. Till ljusupplevelsen i Kungsträdgården alltsedan vintern 1962 hör också det ljus som reflekteras från isens yta.

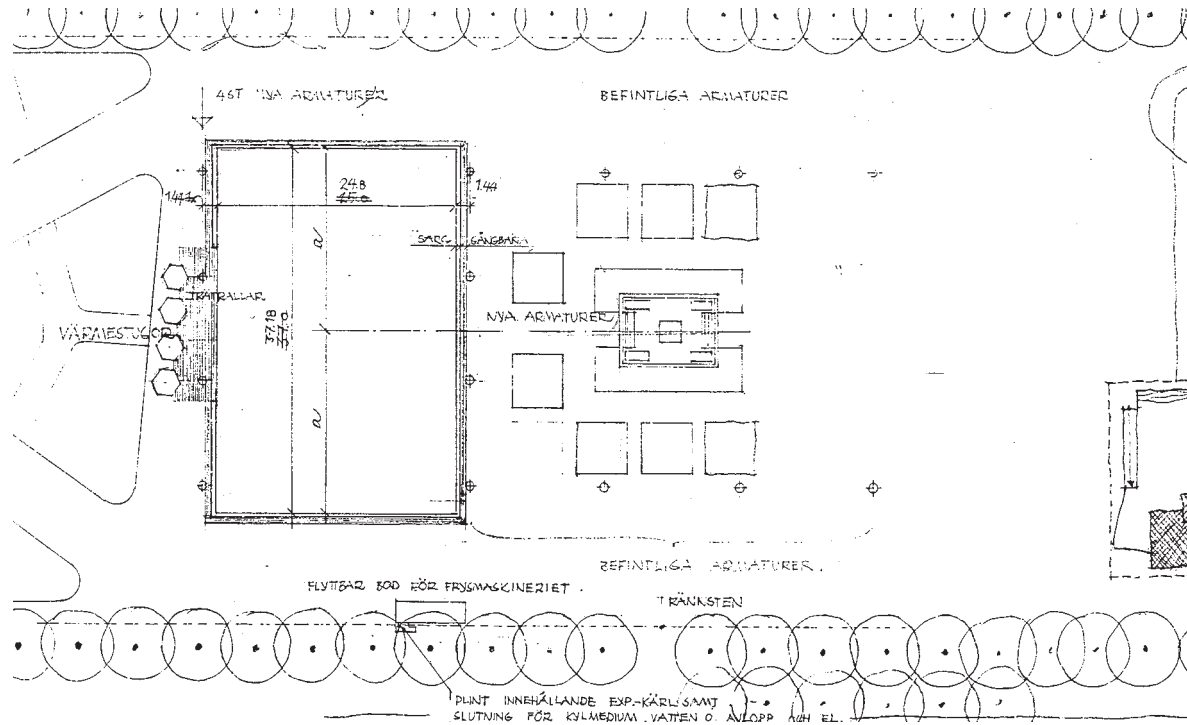

Bild 43. »Placering av gasbloss och el.lyktor utmed Hamngatan«, ritning daterad 3 november 1966.

Bild 44. Skridskoåkning i Kungsträdgården.
Foto Ingemar Gram, 22 oktober 1967.

Kungsträdgården 1969

Stadsträdgårdsmästaren, Holger Blom, hade 1968 utarbetat en rad förslag till förändringar i området norr om Karl XIII-statyn. Dessa genomfördes nu, med början 1969. Även belysningen förändrades.

En nyhet var att de många små dammarna ersattes med en stor fontändamm, »Jubileumsdammen«, som byggdes med anledning av att Stockholms parkavdelning fyllde 100 år.¹²

I området närmast dammen revs gamla parkstolpar och nya sattes upp. Vid dammen användes klara glober, diameter 450 mm, men opaliserade glober lyste även fortsättningsvis på andra platser i Kungsträdgården. Kring dammen användes parkstolpe ALG 317, 4,5 m hög.

De nya anläggningarna inramades av »hyacinter«, belysningen som 1953 varit avsedd enbart för östra allén, men som från 1969 fanns såväl vid Hamngatan som i både östra och västra alléerna.

Förändringarna åren kring 1969 var stora, men den gamla 7 sekel-byggnaden fanns kvar fram till 1986 då en ny byggnad uppfördes, avsedd för café och nattklubb. I många år gick anläggningen under namnet Akvarium, idag annonserar en ljusskylt med ordet Friday's för restaurangen vars

Bild 46. Jubileumsdammen 1969 och ny belysning med klara glober. Foto G. Glase, 1969.

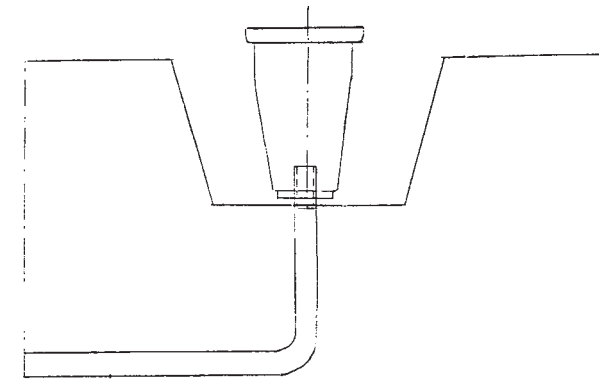

Bild 47. Detalj av ritning, »Fontändammen«, daterad 24 februari 1969. Armaturerna i dammen levererades av Keramekano.

Bild 48. Dammen i kvällsbelysning.

Foto P. Blom.

huvudentré vetter mot Hamngatan.¹³ Av 7 sekel finns idag bara kvartersnamnet kvar.

Till Kungsträdgårdens belysningshistoria under den här tiden hör också en oortodox belysning som planerades för västra allén i november 1970, nämligen effektbelysning med ljusslingor av modellen »Merry Midget« från General Electric. I tre av de lindar i allén som vette mot den öppna platsen framför 7 sekel skulle tre ljusslingor med vardera 500 klara lampor placeras. Den andra trädbelysningen, med 400 klara Merry Midgetlampor per träd, var tänkt att placeras i två av lindarna borta vid Lantmäteribacken, framför entrén till nuvarande Wetterling Gallery.¹⁴ Troligen avsåg planerna ett tidsbegränsat belysningsarrangemang, möjligen genomfördes det aldrig.

Bild 49. Området närmast Jubileumsdammen, 1969.

Foto P. Blom.

Kungsträdgården 2008

Bild 50. Kungsträdgården. Foto Laila Reppen, 29 april 2008.

Sedan 1890-talet har belysningen i Kungsträdgården förnyats många gånger, men några teman har genom åren bestått eller återkommit. De olika platserna i Kungsträdgården har också förändrats, samtidigt som vissa av dem framstår som mer eller mindre kontinuerligt intakta. Men vad utmärker belysningen i Kungsträdgården år 2008? Vad karaktäriserar belysningen idag, mot bakgrund av Kungsträdgårdens belysningshistoria?

Utan att det väckte någon nämnvärd medial eller annan uppmärksamhet byttes globbelysningen från 1960-talet, »hyacinterna«, ut mot nya glober på stolpar 1996, eller något av åren däromkring. I deras ställe placerades en ny globbelysning ut i västra och östra alléerna samt uppe vid Hamngatan. De nya globerna sitter i klasor om fem på armaturer med fyra uppåtböjda armar. Den femte globen är placerad på toppen av stolpen, se bild 51–53.

De opalvita globerna på svarta lyktstolpar är den dominerande belysningen i Kungsträdgården på 2000-talet. De utgör ett tydligt exempel på såväl kontinuitet som förändring i Kungsträdgårdens belysningshistoria. Globbelysning i anslående utformning har varit ett kännetecken

Bild 51. Globarmaturer i Kungsträdgården 2008. Dagens armaturer, modell ALG 268, har opala, skarvfria plastglober från Elkamet. I globerna lyser 26 W kompaktlysrör. Stolparna har modellnummer ALG 376. Foto Jan Garnert, 15 mars 2008.

Bild 52–53. Globarmaturer 2008 i Kungsträdgården, västra respektive östra allén. Foto Jan Garnert, 15 mars 2008.

Bild 54. Dammen i Kungsträdgården 2008. I förgrunden en av de mindre urnorna som sedan 1998 omger dammen. Ovanpå urnorna, som är formgivna av Sivert Lindblom, finns två belysningsarmaturer med fiberoptik. Foto Jan Garnert, 26 april 2008.

för platsen alltsedan 1953, då hundratals glober på spänn lyste i västra allén, följda av »hyacinter« och därefter dagens »femglobingar«.

Den nya dammen/fontänen norr om Karl XIII är den till ytan största av de ombyggnader som genomfördes i Kungsträdgården 1996–1999. Idag är den upplyst med LED-armaturer. Sju strålkastare finns utplacerade på botten av fontänen.

Sedan 1998 finns runt dammen tio stora urnor, formgivna av skulptören Sivert Lindblom. I två armaturer på varje urna är ljuskällan LED-moduler. I åtta mindre urnor vid dammen är belysningen fiberoptik, se bild 55.

Den första användningen av fiberoptik i Kungsträdgården ägde dock rum redan 2002, vid Molins fontän. Fortfarande år 2008 är fiberoptik belysning i fontänen. Statyn av Karl XII är också effektbelyst, sedan 1996, med strålkastare på tre för ändamålet uppsatta stolpar.

Statyn av Karl XIII är belyst med strålkastare som infällts i marken. Skridskobanan omgärdar idag Karl XIII. Den flyttades till sin nuvarande plats 1998 och bildar en vid cirkel runt statyn. Kring skridskobanan är belysningen den runda gasverkslyktan, men just här är stolparna inte svarta, utan målade med specialkulören »blågrå Kungsträdgården«, se bild 56. Runt skridskobanan finns också fyra master med strålkastare.

Tack vare skridskobanan och dess ljussättning genomgår Karl XIII och hans närmiljö en verita-

bel metamorfos två gånger om året. Vinterid är statyn centralpunkten för alla skridskoåkare som på upplyst och konstfrusen is cirklar runt kungastatyn, sommartid utgör statyns fundament och de fyra lejonerna en refug i omgivande grus och sand.

Bland de belysta blickfångarna i Kungsträdgården intar Molins fontän en särställning. Andra ljussatta platser, nerifrån Karl XII och upp till dammen vid Friday's, urskiljs tydligt av betraktaren redan på håll. Vid Molins fontän däremot skymmer scenen från 1953 perspektivet och placerar i rumslig mening fontänen på dess baksida. Den upplysta fontänen, liksom lyktstolparnas sken vid de omgivande träderna, gynnas inte av detta.

Bild 55. De runda gasverkslyktorna med sina stolpar är i området vid skridskobanan och statyn av Karl XIII gråmålade i stället för svarta, som i resten av Kungsträdgården. Kulören benämns »blågrå Kungsträdgården«. Foto Jan Garnert, 26 april 2008.

Bild 56. Skridskobanan i Kungsträdgården. Foto Jan Garnert, 15 mars 2008.

Gasverkslyktan

De runda gasverkslyktorna från 1893, idag med modellnummer ALG 387, byggdes senast om 2007 i samband med att en ny ljuskälla, keramisk metallhalogen, började användas. 1890-talets gaslykta är därmed utrustad med högmodern belysningsteknik.

Fram till idag har fem generationer ljuskällor använts under de 105 år som armaturen lyst i Stockholm. Efter gasljuset blev nästa steg elektriska glödlampor, därefter blandljus, följt av högttrycksnatriumlamporna WhiteSon, från 1999 Citylight, och idag keramisk metallhalogen.

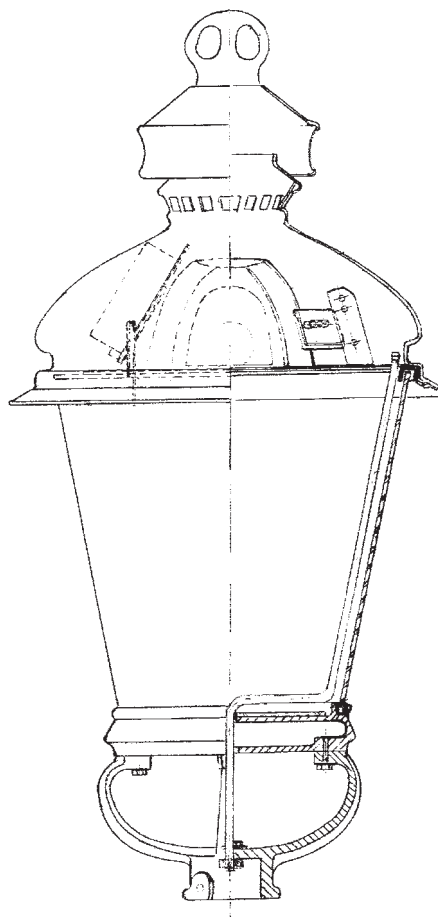
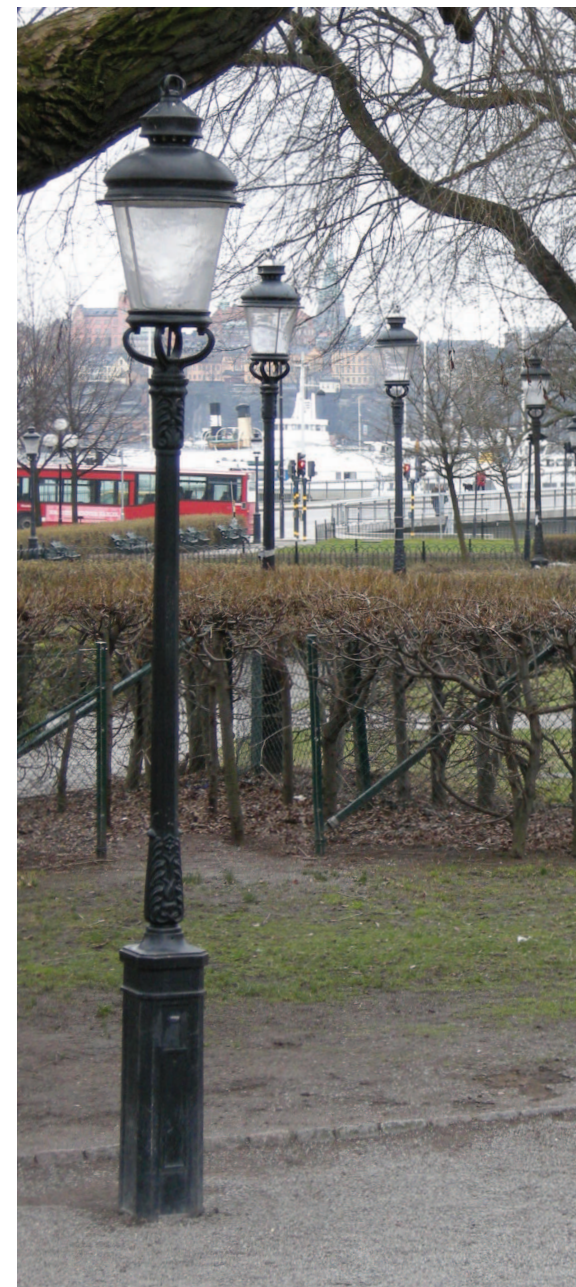

Bild 57. Gasverkslyktan utrustad med Citylight som ljuskälla, använd i Kungsträdgården 1999–2007. Ritning.

Bild 58. Gasverkslyktor i Kungsträdgården 2008, med specialtillverkade armaturinsatser där lampan monteras liggande, döljs i huven och lyser uppåt mot en reflektor. Foto Jan Garnert, 15 mars 2008.

Café Piccolino

Till de senaste nytillskotten i Kungsträdgården hör paviljongerna med servering i östra allén. Café Piccolino var först, 2002. Idag är den en i raden av paviljonger utmed allén där mat och dryck erbjuds Kungsträdgårdens publik.¹⁵ Dessa paviljonger har glasade, stora och inbjudande fasader ut mot allén. Deras ljussättning utgör därmed en del av belysningsupplevelsen i Kungsträdgården, om än det inte i snäv mening rör sig om parkbelysning. I sin belysningsfunktion anknyter glasfasadernas ljus till gamla 7 sekel på 1950-talet.

Med serveringarna har östra allén mer uppenbart än tidigare blivit huvudstråket genom Kungsträdgården. Västra allén ligger mer lugn och sluten i skuggan av stora byggnader, och med få publikmagneter mellan Hamngatan och Jakobs kyrka.

Bild 59. Café Piccolino i östra allén.

Foto Laila Reppen, 11 maj 2008.

Bild 60. Serveringen vid 7 sekel 1953, under jubileet Stockholm 700 år. 7 sekels glasade fasader och en utsuddad gränsdragning mellan inne och ute samspelade stämningsskapande med dagsljusets skimmer i trädens lövverk och kvällarnas elektriska ljus. 7 sekel var på så vis en föregångare till dagens serveringar i östra allén där det lyckosamma konceptet återskapats i modern form.

Foto Anton Paulsson, 1953.

Belysningsarmaturer i Kungsträdgården

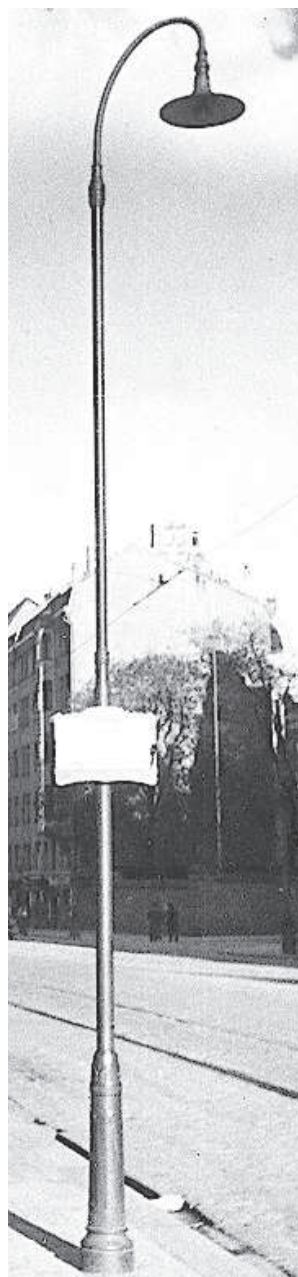
Från gasljusets 1800-tal till dagens elektricitet och keramisk metallhalogen har en rad lyktstolpar och armaturtyper avlösta varandra. Detta urval visar några av de viktigaste armaturerna och understryker att både kontinuitet och förändring präglar belysningen. Bilderna är, med ett undantag, detaljer av bilder i denna utredning.

Omkring 1890, gasljus i Kungsträdgården, sexkantiga lyktor. Ljuskällans höjd cirka 3,4 meter.

1893. Den runda gasverkslyktan börjar användas i Stockholm. Ljuskällans höjd cirka 3,4 meter.

1920-tal. Gustaf de Frumeries lyktstolpe för glödlampa. Foto Gunnar Lundh, Fleminggatan 1932. Ljuskällans höjd 5,7 meter.

1926 års parkstolpe, för glödlampa. Ljuskällans höjd 3,9 meter.

1926 års gatubelysningsstolpe, för glödlampa. Ljuskällans höjd 5,7 meter.

1953. Opalvita glober, med glödlampor, som hänger från wirar i västra allén.

1960-talet. »Hyacinter« med glödlampor, i västra allén från 1968, i östra allén från tidigt 1960-tal. Ljuskällans höjd 3,6–3,7 meter till översta ljuspunkten.

1969. Nya stolpar och klara glober för glödlampa. Ljuskällans höjd 4,5 meter.

Omkring 1996, stolpar med fem opalvita glober och kompaktlysrör som ljuskälla. Ljuskällans höjd 4,25 meter till de nedre globerna.

2008. Den runda gasverkslyktan. Ljuskälla keramisk metallhalogen. Vid skridskobanan specialkulören »blågrå Kungsträdgården« Ljuskällans höjd 3,4 meter. 53

Litteratur

Askergrén, Åsa, Kungsträdgården. i: *arkitektur* 1994, 5.

Bergquist, Mikael, Café Piccolino i Kungsan. i: *arkitektur* 2002, 7.

Block, L., Gatubelysning, speciellt i Stockholm. i: *Ljuskultur* 1938.

Blom, Holger, Kungsträdgården förr och nu. Från kunglig köksträdgård och praktpark till folkets forum. i: *Torg- och gaturum i några svenska städer*. Stockholm: Svenska Kommunal-Tekniska Föreningen, [1983].

Folcker, Ivar, Belysning vid Stockholms 700-årsjubileum. i: *Ljuskultur* 1953, 2.

Friberg, Anders, Staden bakom galler. i: *arkitektur* 1998, 4.

Garnert, Jan, *Stockholmsnatt*. Stockholm: Stockholms stadsmuseum, 1998.

Garnert, Jan, *Norrbro, Gustav Adolfs Torg och Strömparterren. Belysningshistoria och ljusarkitektur*. Stockholm: Trafikkontoret, 2006.

Glemme, Erik, Kungsträdgården, en sommar. i: *Byggmästaren* 1954, A1.

Kungsträdgården. Byte av träd. Programutredning april 2003. Stockholm: Gatu- och fastighetskontoret, [2003].

Olsson, Torbjörn, Tävlingen om Kungsträdgården. i: *Byggmästaren* 1952, A11.

Sjöström, John, Om provisorier. i: *arkitektur* 1975, 8.

Stockholms belysning. Andra upplagan. Stockholm: Stockholms gasverk, 1903.

Söderberg, Hjalmar, *Doktor Glas*. Stockholm: Liber, 1978.

Söderström, Rolf, *Stockholmsgryning. En fotografisk vandring på Karl XV:s tid*. Stockholm: Liber, 1986.

Sörenson, Ulf, *När tiden var ung. Arkitekturen och Stockholmsutställningarna 1851, 1866, 1897, 1909*. Stockholm: Stockholmia förlag, 1999.

Tjerneld, Staffan, *Stockholmsliv. Hur vi bott, arbetat och roat oss under 100 år*. Del 1. Stockholm: Norstedts, 1988 [1949].

Vägvisare vid Allmänna Industri- och Konstutställningen i Stockholm 1866. Stockholm: Hugo Nisbeth, 1866.

Noter

- 1 Askergrén, s. 19.
- 2 Sörensen 1999, s. 101.
- 3 Gatlyktor med fotogen användes från 1860-talet på platser dit gasnätet aldrig byggdes ut. Kanske fanns de också i Kungsträdgården. Se »Förslag till Elektrisk belysning af ... Kungsträdgården ...« från 1914, L051–74, Trafikkontorets arkiv. Det är osäkert om dessa lyktor verkligen användes för fotogen ännu på 1910-talet.
- 4 Söderberg, s. 81.
- 5 Block, s. 67.
- 6 Stockholms belysning, s. 120, 124.
- 7 Svenska Dagbladet 5 september 1938, artikeln »Ljusveckan blev en besvikelse«.
- 8 Svenska Dagbladet 27 augusti 1938.
- 9 Göteborgs Tidningen 4 september 1938.
- 10 Tjerneld, s. 164–165.
- 11 Olsson 1952.
- 12 Blom 1983, s. 20.
- 13 Askergrén, s. 21.
- 14 Ritningar 645.301 och 645.302 över »Kungsträdgården. Trädbelysning med ›Merry Midget‹ klara« vid Sverigehuset respektive Lantmäteribacken. Utifrån arkivmaterialet som använts för denna rapport framgår det inte om trädbelysningen utfördes.
- 15 Café Piccolino ritades av Aleksander Wolodarski och Gabriel Herdevall. Bergquist, 2002.

Bildkällor

Dagens Nyheter: 20.
Jan Garnert: 51–56, 58.
Laila Reppen: 50, 59.
Stockholms stadsmuseum: 1–6, 8, 22, 25, 27, 35, 38, 39, 41, 44.
Trafikkontoret, Stockholms stad: 7, 9–19, 21, 23, 24, 26, 28, 30–34, 36, 40, 42, 43, 45–49, 57, 60.
Rolf Wertheimer: omslaget, 24, 29.

Redaktionen har inte lyckats komma i kontakt med rättighetsinnehavarna till några av de fotografier som ingår i denna utredning. Vi ber dem kontakta utgivaren.

